

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΓΑΡΥΤΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

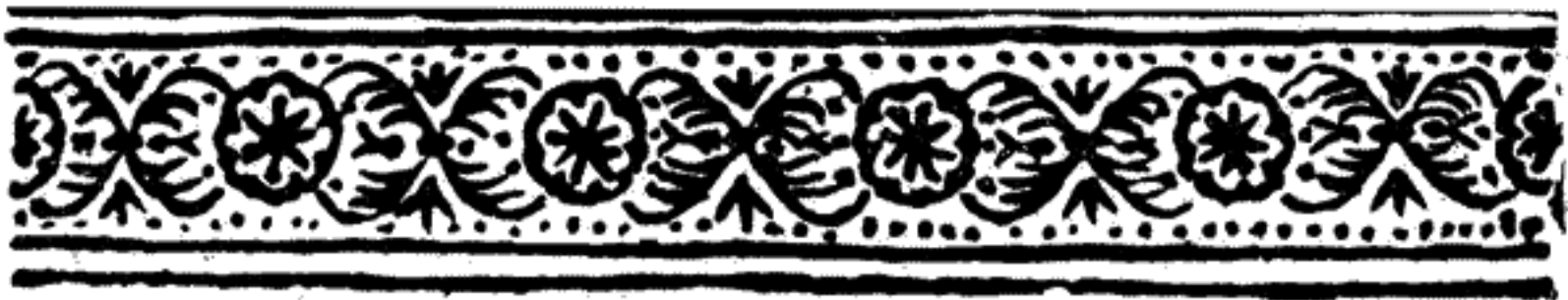
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ



ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Τὸ ζήτημα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ, παρ' ὅλες τὶς σολωμικὲς μελέτες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ πρόωθηθῆ ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια—καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν πρέπει νὰ φανῆ περίεργο. Τὸ ἐνδιαφέρον γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ τὸ ξύπνησαν κυρίως οἱ σχετικὲς μετὰ τὸν ποιητὴ ἐργασίαι τοῦ Κωστή Παλαμᾶ στὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ στὶς ἀρχὰς τοῦ τωρινοῦ αἰῶνα, καθὼς δὲν ἐνισχύονταν ἀπὸ μιὰ παράλληλη καλλιέργεια τῶν νεοελληνικῶν φιλολογικῶν σπουδῶν, δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ ὀδηγηθῆ στὸ ἀντίκρουσμα σοβαρῶν ἐκδοτικῶν ζητημάτων τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Μὲ τὶς ἐργασίαι ποὺ ἀκολούθησαν τὴν κριτικὴν στὸ σολωμικὸ τὸ μὲν δραστηριότητα τοῦ Παλαμᾶ γνωρίζονταν βέβαια καλύτερα τὸ ἔργο καὶ ἡ φυσιογνωμία τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ δὲν μποροῦσαν εὐκόλως νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Ἐτσι παρουσιάζονταν τὸ ζήτημα, ὅταν τὸ 1935 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μετὰ καλόβουλη πρόταση τοῦ κ. Δημητρίου Σ. Μπαλάνου ἔπαιρνε τὴν πρωτοβουλία μιᾶς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ Σολωμοῦ.

Ἡ ἀνάθεση τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου σὲ νέο τότε φιλόλογο, τὸν κ. Ν. Τωμαδάκη, ποὺ πρόσφατη ἐργασία του⁽¹⁾ τὸν εἰδειχνε κατάλληλο γιὰ τὸ ἐγχείρημα, προκάλεσε οὐδέποτε δημόσια συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς σολωμιστὲς, ποὺ προώθησε ἀσφαλῶς μερικὰ ζητήματα γύρω ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ σολωμικοῦ ἔργου, ἀλλὰ δὲν ἀντίκρουσε βαθύτερα τὸ ζήτημα τῆς ἔκδοσης τοῦ Σολωμοῦ μετὰ τὰ εἰδικώτερα φιλολογικὰ ζητήματα ποὺ παρουσιάζει. Κυρίως δὲ συζητιόταν πῶς πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἔκδοση, ἀλλὰ ἂν ἦταν κατάλληλο τὸ πρόσωπο ποὺ τὴν εἶχε ἀναλάβει, ἔτσι ἓνα μέρος τῆς συζήτησης καταναλώθηκε σὲ ἀσκοπεὶς καὶ ἀποκαρδιωτικὲς συχνὰ ἀντεγκλήσεις, ποὺ στὸ τέλος ἀνάγκασαν τὴν Ἀκαδημία νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρωτοβουλία τῆς.

Στὴ συζήτηση ἐκείνη, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους ποὺ δὲν πρόκειται τὴ στιγμή τούτη νὰ κριθοῦν οἱ ἀπόψεις τους, ἔλαβε μέρος καὶ ὁ κ. Λίνος Πολίτης, ποὺ μετὰ

γάλο ἄρθρο του⁽²⁾ ὑποστήριξε πῶς νέα ἔκδοση κριτικὴ τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶχε κανένα νόημα, γιατί στὴν καλύτερη μορφή της δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι παρά «μιὰ δευτέρη ἔκδοση Πολυλά, ἔστω καὶ ξανακοιταγμένη»⁽³⁾· πρόσθετε μάλιστα πῶς ἐπιβάλλεται γι' αὐτὸ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μιὰ «πανομοιότυπη», καθὼς τὴν ὀνόμασε, ἔκδοση τῶν σολωμικῶν κειμένων, ποὺ θὰ εἶχε σὰ μόνη τῆς φιλοδοξία νὰ μᾶς δώσῃ πιστὰ καὶ αὐτούσια τὰ κείμενα τοῦ Σολωμοῦ, καθὼς μᾶς διασώθηκαν στὰ σολωμικὰ χειρόγραφα.

Νομίζω πῶς ἡ ἀποψη τοῦ κ. Πολίτη πρέπει νὰ συζητηθῆ. Πρῶτα· πρῶτα, ἡ «πανομοιότυπη» αὐτὴ δημοσίευση τῶν σολωμικῶν χειρογράφων (κατὰ τὸ δείγμα μάλιστα ποὺ καταχώρισε στὸ παραπάνω δημοσίευσμά του ὁ κ. Πολίτης) μπορεῖ βέβαια νὰ μᾶς δώσῃ μερικὲς βασικὲς προϋποθέσεις ἀπ' ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἡ ἐκδοτικὴ ἐργασία, ἀλλὰ δὲ λύνει τὸ ζήτημα τῆς ἔκδοσης τοῦ σολωμικοῦ κειμένου. Ἐπειτα, κριτικὴ ἔκδοση μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ ἐπιχειρηθῆ ὅποιουδήποτε κειμένου, φτάνει νὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα λογοτεχνικὰ ἢ φιλολογικὰ γεγονότα ποὺ πάνω τους νὰ μπορῆ νὰ ἀσκηθῆ ἡ κρίση τοῦ ἐκδότη. Εἶναι γι' αὐτὸ πολὺ ἰδιότροπο νὰ δεχτοῦμε πῶς ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τῶν ποιημάτων του δημιουργεῖ τόσα ζητήματα, δὲν ἔχει κανένα λόγο ἢ κρίση ἐνὸς φιλόλογου ἐκδότη. Εἶναι ἀλήθεια πῶς στὸν ἐκδότῃ τοῦ Σολωμοῦ δὲ θὰ παρουσιαστοῦν περιπτώσεις σὰν ἐκεῖνες ποὺ προβάλλουν συνήθως, ὅταν πρόκειται νὰ ἐκδώσωμε ἔργα μετὰ χειρόγραφον κυρίως παράδοση: πολλὰ λ. χ. χειρόγραφα ἐνὸς ἔργου, ποὺ πρέπει νὰ καταταχτοῦν χρονολογικὰ, νὰ βρεθῆ ἡ ἀμοιβαία τους σχέση καὶ συνάμα νὰ καθορισθῆ τὸ χειρόγραφο ἐκεῖνο ποὺ θὰ χρησιμοποιηθῆ σὰ βάση γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ὁ ἐκδότης τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ δὲ θὰ ἔχη πάντα νὰ ἐκδώσῃ ἔργα ὅπωςδήποτε συγκροτημένα, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ σποραδικοὺς στίχους, ποὺ δύσκολα βρίσκεται ἡ ἀνάμεσόν τους συνοχή. Τέτοιοι στίχοι λ. χ. μᾶς ἔμειναν ἀπὸ τὸν «Κρητικό»,

(1) Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1935.

1. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σολωμοῦ («Νέα Ἐστία» 23 [1938], 731-5 καὶ 803-14).

2. Ὁ. π. 733α.

τόν «Πόρφυρα» και τους «*Ελεύθερους Πολιορκημένους*». Έτσι μέσα απ' αυτά τὰ λείψανα στίχων που θὰ ἔχη νὰ ἐκδώσει θὰ δυσκολευτῆ πολὺ νὰ κατανοήση τὴν πορεία τῆς ποιητικῆς προσπάθειας μέσα σ' ἓνα συγκεκριμένο ἔργο. Πολὺ συχνὰ θὰ διαπιστώνη πολλές μοναχικὲς προσπάθειες τοῦ ποιητῆ γιὰ νὰ δώσῃ τὴν τελειότερη δυνατὴ μορφή ὄχι σ' ἓνα ἔργο, ἀλλὰ σ' ἓνα στίχο ἢ ἔστω σὲ μιὰ ομάδα ἀπὸ στίχους. Έτσι θὰ τοῦ διαφεύγῃ ἡ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ συνόλου, καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ποιήματος. Ἀλλὰ οἱ δυσκολίες αὐτὲς ποὺ παρουσιάζει στὸν κριτικὸν ἐκδότη ἢ παράδοση τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἀμελήσωμε τὴν κριτικὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμε πὼς ἡ ἐργασία τοῦ πρώτου ἐκδότη, τοῦ Πολυλά, στὴν περίπτωσή μας, ἔγινε μὲ τὸν καλύτερο καὶ ἐπιστημονικώτερο τρόπο, καὶ πάλι δὲν πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴν προσπάθεια, μάλιστα ἀφοῦ καὶ νέα σολωμικὰ ποιήματα γνωρίσαμε μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Πολυλά.

Δὲν παραγνωρίζω καθόλου πὼς ἡ θέση τοῦ Πολυλά, ὅταν ἔκανε τὴν ἐκδοσὴν του, ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις, ἦταν πολὺ πλεονεχτικώτερη ἀπὸ τὴ δική μᾶς σὲ περίπτωσι μελλοντικῆς ἐκδοσης. Εἶναι βέβαιον πὼς ἐκεῖνος εἶχε τὴ δυνατότητα μὲ περισσότερα δεδομένα νὰ ἀποτιμᾷ τὴν ποικίλη σολωμικὴ παράδοση. Ἡ δική του λ. χ. μνήμη ἔσωζε ἀρκετοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ. Ἐπειτα, μελετώντας χειρόγραφα φίλων τοῦ ποιητῆ ποὺ περιέσωζαν στίχους του, μὲ τὴ στενὴ γνωριμία ποὺ εἶχε τοῦ Σολωμοῦ ἦταν σὲ θέσιν νὰ ξεχωρίζῃ μὲσ' ἀπ' αὐτὰ ὅ,τι τὸ αἰσθητήριό του τοῦ ἔδειχνε σὰ σολωμικόν. Ἐξ ἄλλου ἐπιχειροῦσε τὴν ἀποκατάστασι κειμένου ποὺ ἀπὸ τὴ δημιουργία του δὲν τὸν χωρίζε μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Μολαταῦτα καὶ αὐτὸς ὁ Πολυλάς προτιμώντας καμιά φορά τούτη καὶ ὄχι ἐκείνη τὴν παράδοσι στὸ κείμενον, τούτη καὶ ὄχι ἐκείνη τὴ γραφή δὲν ἀκολουθοῦσε παρὰ τὸ προσωπικόν του αἶσθημα, κάθε φορά ποὺ δὲν μπορούσε νὰ βασιστῆ σὲ ἄλλο ἀντικειμενικώτερον κριτήριον. Δὲν ἔχομε ἄραγε κ' ἐμεῖς σήμερα τὴ δυνατότητα, μὲ τὴ βοήθεια πάντα τῆς ἐκδοσης Πολυλά, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων ποὺ ἐν τῷ μεταξύ ἡ ἔρευνα ἔθεσε στὴ διάθεσίν μας, νὰ ἐπιχειρήσωμε μιὰ ἀντίστοιχη μὲ τὴ δική του προσπάθεια, μιὰ προσπάθεια ποὺ ἴσως θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πιὸ κοντὰ στὸ σολωμικόν κείμενον καὶ τὴν κατανόησίν του; Στὴ χειρότερη περίπτωσι θὰ μπορούσε ὁ νεώτερος κριτικὸς ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ νὰ τονίσῃ ἔστω μονάχα ποὺ ὁ Πολυλάς καὶ οἱ ἄλλοι μεταγενέστεροι ἐκδότες τοῦ Σολωμοῦ ἀκολουθοῦν ἀντικειμενικώτερα κριτήρια στὴν ἀποκατάστασι τοῦ σολωμικοῦ κειμένου καὶ ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ προσωπικόν τους αἶσθημα. Ἀλλὰ δὲ νομίζω πὼς τὸ ἔργο τοῦ νεώτερου ἐκδότη θὰ ἦταν

τόσο περιορισμένο. Μολονότι ἐκτιμῶ ἀπόλυτα τὴ συμβολὴν τοῦ Πολυλά σὰν ἐκδότη τοῦ Σολωμοῦ, δὲν μπορῶ νὰ ἀποκλείσω τὴν περίπτωσι ποὺ κι' αὐτὸς πλανήθηκε, ἔστω καὶ σὲ λεπτομερειακώτερα ζητήματα. Έτσι ἔχει τὴ δυνατότητα ὁ νεώτερος ἐκδότης νὰ ἐπανορθώσῃ τὰ σφάλματα τοῦ παλαιότερου.

Ὁ κ. Πολίτης, ὅταν ὑποστήριζε τὴν ἀποψη τῆς «πανομοιότυπης» δημοσίευσιν τῶν σολωμικῶν χειρογράφων, ἀληθινὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὴν πεποίθησι γιὰ τὸ ἀλάθητον τοῦ Πολυλά. Μᾶς πείθει γι' αὐτὸ ὁ πρώτος τόμος ἀπὸ τὴν τρίτομη ἐκδοσὴν του τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ τὸν δημοσίευσεν τελευταῖα (Ἰκαρος, 1948). Ἐς σημειωθῆ ὅτι ὁ τόμος αὐτὸς περιέλαβε τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ἐπόμενος θὰ περιέχῃ τὸ *Διάλογο*, τὴ *Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος* καὶ τὰ ἰταλικά ποιήματα μὲ πεζὴν μετάφρασι καὶ ὁ τρίτος θὰ περιλαμβάνῃ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ στὸ μεγαλύτερον μέρος τους εἶναι ἀνέκδοτοι, μὲ τὸ ἰταλικόν τους κείμενον, ἑλληνικὴν μετάφρασι καὶ σημειώσεις. Τὴν ἐκδοσὴν αὐτὴν—ἢ ἴσως μόνο τὸν πρώτον τὸμον ποὺ μᾶς παρουσίασε καὶ ποὺ γι' αὐτὸν μίλησε πλατύτερα (σελ. 321—323 τοῦ Α' τόμου τῆς ἐκδοσης τῶν *Ἀπάντων*)—τὸν χαρακτηρίζει ὁ κ. Πολίτης χρηστικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Σολωμοῦ. Ἀλλὰ ἔχει πράγματι ὁ πρώτος αὐτὸς τόμος χρηστικὸν χαρακτήρα; Νομίζω πὼς οὔτε χρηστικὸς εἶναι (μὲ τὸ οὐσιαστικόν νόημα τοῦ ὄρου), οὔτε κριτικὴ ἐκδοσὴ ἀποτελεῖ. Ἀλλ' ἂς δώσω προηγουμένως εἰκόνα τοῦ δημοσιεύματος. Ὁ κ. Πολίτης ἀντὶ νὰ χειραγωγήσῃ ὁ ἴδιος τὸν ἀναγνώστη πρὸς τὸ κείμενον καὶ τὴ φυσιογνωμίαν τοῦ ποιητῆ προτίμησε νὰ δώσῃ τὸ λόγον στὸν Πολυλά, ἀναδημοσιεύοντας ἀπαράλλαχτα καὶ χωρὶς τὸ παραμικρὸν σχόλιον τὰ *Προλεγόμενα* τῆς ἐκδοσης Πολυλά. Εἶναι ἀληθινὰ ἀξιόλογα τὰ *Προλεγόμενα* τούτα (μὲ ὅσες κι' ἂν ἔχωμε ἐπιφυλάξεις) καὶ σὰν ἐρμηνείαν τοῦ σολωμικοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ καὶ σὰν καθρέφτισμα τῆς προσωπικότητος τοῦ ἴδιου τοῦ Πολυλά. Ὁ κ. Πολίτης μπορούσε ἴσως νὰ ἀναδημοσιεύσῃ τὸ ἱστορικόν τούτον κείμενον, ἀλλ' ἀσφαλῶς σχολιάζοντάς το καὶ τοποθετώντας τὸ ἱστορικὰ κατὰ τὴν ἀξίαν του. Γιατὶ πραγματικὰ μὲ ὄλον τὸ θαυμασμὸν ποὺ χρωστᾶμε στὸν Πολυλά καὶ τὰ *Προλεγόμενά* του, δικαιούμαστε νὰ ἀπορήσωμε πὼς γίνεται ὕστερ' ἀπὸ ὀγδόντα ἐννέα ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴν τοῦ Σολωμοῦ νὰ ἀναδημοσιεύεται σὲ ἐκδοσὴ σολωμικῶν ποιημάτων, φροντισμένη μάλιστα ἀπὸ εἰδικὸν σολωμιστὴ ἕνα πρόλογος ποὺ παρὰ τὴν ἀξίαν του δὲν ἀνταποκρίνεται βέβαιον ἐντελῶς στὴν ἰδέαν ποὺ ἐμεῖς σήμερα ἔχομε γιὰ τὴ ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Πολυλάς πρῶτα πρῶτα εἶδε τὸ σολωμικόν ἔργον μὲ τὰ μάτια περισσότερο τοῦ ἠθικοῦ φιλοσόφου καὶ λιγώτερον τοῦ αἰσθητικοῦ ἢ τοῦ ἀπλοῦ φιλολό-

γου ἢ ἱστορικοῦ. Φανερὴ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἡ τάση του νὰ ἐξιδανικεύσῃ ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο τὸ Σολωμό, πού ὁ Πολυλάς ἐπηρεασμένος σοβαρὰ ἀπὸ τὸ γόητρο τῆς προσωπικότητάς του, τὸν ἀγαποῦσε καὶ τὸν ἐθαύμαζε σὲ τέτοιο βαθμὸ πού μιὰ σημαντικὴ δόση ὑποκειμενικότητας δὲν μπορούσε παρὰ νὰ διαπεράσῃ τὶς κριτικὲς του γραμμές. Ἐπειτα, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ἡ ἔκδοση Πολυλά γινόταν μὲ τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἀνώτερη, νὰ ποῦμε, ἐποπτεία τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ ποιητῆ, τοῦ Δημητρίου Σολωμοῦ, πού ἔθετε ὀρισμένους περιορισμοὺς στὸ ἔργο τοῦ ἐκδότη. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῶ πὼς ὁ Πολυλάς δὲν εἶπε τὴν τελευταία λέξη πάνω σ' ἓνα ἔργο πού τόσες συζητήσεις προκάλεσε τοὺς τελευταίους καιροὺς καὶ περισσότερες καὶ σοβαρώτερες ἰσως προκαλέσῃ στὸ μέλλον. Ὁ ἴδιος μὴπως ὁ Πολυλάς, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Παλαμά (1), δὲν ἔκανε λόγο στὸν τελευταῖο γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ βρῆ ὁ Σολωμὸς στὸ μέλλον ἓναν ἐξηγητὴ λιγώτερο αἰσθηματικὸ καὶ ἀντικειμενικώτερο ;

* *

Ἄς ἴδοῦμε τῶρα ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸν Πολυλά σὰν ἐκδότῃ τοῦ Σολωμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔπραξε σὰν εὐσυνείδητος μαθητὴς τοῦ Σολωμοῦ πού σεβάστηκε τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του. Πρέπει ὅμως νὰ ὑπενθυμίσωμε ὅτι οὔτε ἡ ἐκδοτικὴ τεχνικὴ τῆς ἐποχῆς του ἦταν προχωρημένη, στίς νεώτερες ἰδίως λογοτεχνίες, οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Πολυλάς εἶχε καμιὰ εἰδικώτερη προπαρασκευὴ γιὰ νὰ γίνῃ ἐκδότῃς κειμένων. Ἐξέδωσε τὸ Σολωμό, γιὰ τὸ ἀνέθεσαν τὴν ἔκδοση, πού τὴν ἀνέλαβε μὲ προθυμία καὶ σοβαρότητα. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία ἀπὸ τότε δὲν ἀπόχτησε ἀξιόλογους ἐπιστημονικοὺς ἐκδότες κειμένων λογοτεχνικῶν τῆς νεωτάτης περιόδου, δὲν ἔπεται ὅτι μπορούμε νὰ ἀνακηρύσσωμε τὸν Πολυλά πρότυπον ἐκδότῃ καὶ τὴν ἐργασία του ὀριστικὴ καὶ ἀνώτερη κάθε κριτικῆς. Δὲν μπορούσε καὶ δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα ὡς τὴν ἄλλη νὰ δημιουργηθῇ νεοελληνικὴ φιλολογία περιωπῆς, οὔτε ἐπομένως καὶ σοβαρῆς καὶ ἀξιόλογης ἐκδόσεως λογοτεχνικῶν κειμένων. Γιὰ ὅλους λοιπὸν αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ ἔκδοση παρὰ τὴ σημασία της δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὀριστικὴ ἔκδοση τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὸ αἶτημα νὰ τὴν ξεπεράσωμε εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο.

Ποιὰ εἶναι τῶρα τὰ σημεῖα ὅπου μιὰ νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση θὰ μπορούσε νὰ ὑπερβάλλῃ ποιοτικὰ τὴν ἔκδοση Πολυλά ; Μιὰ τέτοια ἔκδοση θὰ διαπίστωνε λ. χ. σὲ ποιῆς περιπτώσεις ὁ Πολυλάς ἀκολούθησε ἐντελῶς ὑποκειμενικὸ κριτήριον στὴν προτίμηση ἀνάμεσα στίς παραλλαγὰς τῶν σολω-

μικῶν στίχων (1). Ἐπίσης θὰ διευκρίνιζε πότε ὁ πρῶτος ἐκδότῃς τοῦ Σολωμοῦ ἀγνόησε μεταγενέστερες κρίσεις τοῦ ποιητῆ πάνω στὰ προηγούμενα ἔργα του, κ' ἐπομένως τὰ δημοσίευσε χωρὶς καμιὰ ἔστω μνεία τῶν κρίσεων του αὐτῶν. Μιὰ κριτικὴ ἔκδοση μὲ τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις, προκειμένου λ. χ. γιὰ τὸ «Λυρικό ποίημα εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λόρδ Μπάιρον», θὰ μᾶς ἔδινε τὶς μεταγενέστερες καταδικαστικὲς κρίσεις τοῦ Σολωμοῦ, ὥστε ὁ ἀναγνώστης, ὅταν ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ποίημα αὐτό, νὰ εἶναι ἐντελῶς ἐνήμερος πάνω στὴν ἐξέλιξη τῶν ποιητικῶν τάσεων τοῦ Σολωμοῦ. Ἀκόμη θὰ μᾶς διαφώτιζε σὲ ποιὰ τυχόν σημεῖα ὁ Πολυλάς δὲ μᾶς ἔδωσε μὲ πιστότητα λ. χ. τοὺς στοχασμοὺς τοῦ ποιητῆ.

Ἄς ἀναφέρωμε μιὰ ἄλλη περίπτωση : ἡ μελέτη ὀρισμένων σολωμικῶν χειρογράφων ἔδειξε (2) πὼς ὁ Πολυλάς δὲν ἐδημοσίευσε ἰταλικὸ πεζὸ σχεδιάσμα ὀρισμένων στίχων τοῦ «*Πόρφυρα*». Μιὰ νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση θὰ ἔφερνε ἰσως στὸ φῶς καὶ ἄλλα τυχόν σχεδιάσματα σολωμικά πού δὲν τὰ θεώρησε ὁ Πολυλάς ἀξία νὰ δημοσιευτοῦν. Τέλος, θὰ μᾶς μάθαινε ποιὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ ἢ ἄλλα του ἔργα (ὅπως λ. χ. τὴ «*Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος*») παράλειψε νὰ δημοσιεύσῃ ὁ ἐκδότῃς ἢ ἐπειδὴ τὰ θεώρησε πρωτόλεια ἢ ἐπειδὴ συμμορφώθηκε μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ ποιητῆ Δημητρίου Σολωμοῦ.

Ἄλλὰ ποιὰ εἶναι τῶρα ἡ κεντρικὴ ἰδέα πού πρέπει νὰ κατευθύνῃ τὴ νεώτερη αὐτὴ κριτικὴ ἔκδοση ; Ὁ ἐκδότῃς τοῦ Σολωμοῦ δὲν πρέπει νὰ ἀντικρύζῃ τὸ κάθε σολωμικὸ ἔργο στατικά, σὰν κάτι δηλαδὴ ἀποτελεσμένο, ἀλλὰ σὰν κάτι δυναμικὸ, μὲ τὰ πρῶτα του ξεκινήματα καὶ μὲ τὶς κατοπινὰς μορφικὰς ἐξελίξεις του καὶ νὰ συλλαμβάνῃ ἔτσι τὶς μυστικὰς κλωστὰς πού ὀδηγοῦν ἀπὸ μιὰ πρώτη πραγματοποίηση, ἀπὸ ἓνα πρῶτο σολωμικὸ σχέδιο ποιήματος ἢ στίχου ἴσαμε μορφῆς περισσότερο φροντισμένες καὶ δουλεμένες ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Περιθώριον βέβαιον γιὰ μιὰ τέτοια δουλειὰ δὲν ἀφήνουν ὅλα τὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τὴν παρουσία τοῦ φωτισμένου ἐκδότη, ἐνὸς δευτέρου Πολυλά, τὴ ζητοῦν τὰ ἀποσπάσματα τῆς τελευταίας περιόδου, πού ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις δὲν περιλαμβάνει συμπληρωμένα καὶ ὀλοκληρωμένα ἔργα, ἀλλὰ ἀπόπειρες ποιημάτων καὶ στίχους πολὺ δουλεμένους, ἀλλὰ σπάνια ὀριστικούς. Καὶ ἄς προστεθῇ ὅτι τὸν ἀγῶνα τοῦ Σολωμοῦ μέσα στίς προσπάθειες αὐτῆς γιὰ τὴν ἔκφραση δὲν τὸν συλλαμβάνομε, ἂν παραθέσωμε παραταχτικὰ τὰ κείμενα τῶν διαφόρων χειρογρά-

(1) Σολωμοῦ: Ἄπαντα τὰ Ἐύρισκόμενα, ἔκδ. Μαρασλῆ, σελ. Ε' β' σημ. 1.

1. Ὁ Πολυλάς κάνει καμιὰ φορὰ σφάλματα ἢ ἀβλεψίας σχετικὰ μὲ τὶς παραλλαγὰς. Πόσο τὸ ξανακοίταγμα τῶν χειρογράφων εἶναι διδαχτικὸ φαίνεται ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ κ. Α. Πολίτη («*Νέα Ἔστια*», τόμ. 23 [1938], σ. 807 ἰδίως).

2. Βλ. Α. Πολίτη («*Νέα Ἔστια*» 23 [1938], 806).

φων, όπως έκαμε ο κ. Α. Πολίτης στο δείγμα «πανομοιότυπης έκδοσης του «Πόρφυρα» που καταχώρισε στο παραπάνω δημοσίευμά του (Ν. Έστια, 23 [1938], 807 - 10), αλλά με την προσπάθεια να δώσω με τη θέση που τους ταιριάζει στις διάφορες γραφές ή παραλλαγές ενός ποιήματος και με τον παράλληλο αντικειμενικό σκοπό να οδηγηθούμε σ' εκείνες τις μορφές που τελικά ικανοποιούσαν, φαίνεται, λίγο-πολύ το Σολωμό. Δεν είναι άλλωστε αυτή η φυσιολογική τάση του φιλόλογου που θα μελετούσε τα δημοσιευμένα κατά τον τρόπο της «πανομοιότυπης» έκδοσης χειρόγραφα του Σολωμού; ή τάση δηλαδή να οδηγηθώ στο υποθετικά όριστικό κείμενο; Δεν είναι φυσιολογικό να κάμη κι' ο νεώτερος φιλόλογος μελετητής την προσπάθεια του Πολυλά για την αποκατάσταση του κειμένου; Είναι βέβαιο πως ο νεώτερος εκδότης δεν πρόκειται να αποκαταστήσει ένα κείμενο που ο ίδιος ο ποιητής δεν το τελείωσε. "Αν όμως αληθεύει εκείνο που γράφει ο κ. Α. Πολίτης (Ν. Έστια 23 [1938], 734α), πως μελετώντας τα χειρόγραφα του Σολωμού «μ' όλο τον αποσπασματικό χαρακτήρα έχομε... ένα αίσθημα συνοχής, περισσότερο παρά στην έκδοση Πολυλά, που με την κατανομή που κάνει, σε διάφορα αποσπάσματα χώρισε πολλές φορές κομμάτια που ταιριάζουν μαζί», τότε δικαιώνεται από τα πριν το έργο του μελλοντικού κριτικού εκδότη του Σολωμού, και μάλιστα από κείνον (τόν κ. Πολίτη) που θεωρητικά αρνείται τις υπηρεσίες του, μ' όλο που και ο ίδιος (ο κ. Πολίτης) σε στιγμή φαίνεται, δισταγμού και σε αντίθεση με τη γενική θεωρία του για την έκδοση του Σολωμού, ακριβώς στο ίδιο άρθρο (σ. 734β), δεν αποκλείει πως «μπορεί ... αργότερα πάνω στη βάση της πανομοιότυπης έκδοσης να βγῆ μιὰ έκδοση συνθετική διαφορετική [έγώ θα έλεγα: ίσως και καλύτερη] από του Πολυλά» (1).

Γενικά βέβαια πρέπει να παρατηρηθῆ πως ἡ αὐθεντική ἀποκατάσταση ἑνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου εἶναι καμιά φορά πολὺ δύσκολη ἢ κάποτε καὶ ἀπραγματοποίητη στὴν ἐντέλειά της. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε κείμενο ποὺ παρουσιάζει δυσχέρειες πέρα ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο ὄριο, εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητο πως ἡ ἐπίμονη προσπάθεια ἑνὸς εὐσυνείδητου ἐκδότη μᾶς δίνει συχνὰ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναθεωρήσωμε τὴν ἰδέα μας γιὰ τὸ νόημα ἑνὸς σημαντικοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου, τροποποιώντας ἔτσι τὰ λαθεμένα συμ-

(1) Ἐδῶ ὡς μοῦ ἐπιτραπῆ ἢ ἀκόλουθη σκέψη: "Ἡ πρέπει νὰ δεχθῆ ὁ κ. Πολίτης τὴν «πανομοιότυπη» έκδοση ἀπλῶς ὡς βοηθητικὴ γιὰ τὸν ἐπιστήμονα μελετητὴ τοῦ Σολωμοῦ, ὁπότε βέβαια ἡ έκδοση Πολυλά παραμένει ἡ αὐθεντικὴ καὶ ἡ ὀριστικὴ, ἢ πρέπει νὰ δεχθῆ τὴν «πανομοιότυπη» έκδοση ὡς προπαρασκευαστικὴ μιᾶς νεώτερης κριτικῆς έκδοσης, ἐνδεχομένως ἰσάξιας μ' ἐκείνη τοῦ Πολυλά, ὁπότε ἀνατρέπει ὁ ἴδιος τὴ θεωρία του ἐναντίον μιᾶς νέας κριτικῆς έκδοσης.

πέρασματα μιᾶς βιαστικῆς κάποτε κριτικῆς.

* *

Ἄλλ' ὡς ξαναγυρίσωμε στὸν πρῶτο τόμο τῆς έκδοσης τοῦ κ. Α. Πολίτη. Μ' ὄλο που ὁ ἐκδότης θέλει τὴν έκδοσή του «χρηστικὴ» καὶ μολονότι δὲν εἶναι, ὡς θὰ τὴ θέλαμε, κριτικὴ, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε πως ὡς ἂν έκδοση τῶν ἑλληνικῶν σολωμικῶν ποιημάτων ξεπερνᾷ κάθε προηγούμενη ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Πράγματι κατατάσσει ὁ ἐκδότης μὲ περισσότερη παρά οἱ προκάτοχοί του χρονολογικὴ ἀκρίβεια τὰ σολωμικὰ ποιήματα, ἀναδημοσιεύει καὶ ὅσα ἄλλα ἔγιναν γνωστὰ μετὰ τὴν έκδοση Πολυλά (1859) καὶ καταχωρίζει ἀνέκδοτες παραλλαγές στίχων κυρίως τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» καὶ τοῦ «Πόρφυρα», πρὸς προέρχονται ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Ἀξιόλογες καὶ πολὺ χρήσιμες γιὰ τὸ μελλοντικὸ ἐκδότη εἶναι καὶ οἱ «Σημειώσεις» ποὺ δημοσιεύει στὸν τόμο τοῦ ο. κ. Πολίτη. Μιὰ ὁμως ποὺ ἡ έκδοση παρουσιάζεται ὡς χρηστικὴ ὀφείλομε νὰ παρατηρήσωμε πως οὔτε οἱ παραλλαγές ποὺ δημοσιεύονται στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας, οὔτε οἱ καθαυτὸ φιλολογικὲς σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ ποιήματα προσφέρουν πολλὰ πράγματα στὸν κοινὸ ἀναγνώστη τοῦ Σολωμοῦ. Ἐκεῖνος θὰ ζητοῦσε ἀπὸ μιὰ χρηστικὴ έκδοση νὰ τοῦ ἔδινε τὸ κείμενο τοῦ Σολωμοῦ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸ φόρτο τῶν παραλλαγῶν καὶ τῶν σημειώσεων, ἀλλὰ συνοδευμένο μὲ τὰ ἀπαραίτητα σὲ μιὰ τέτοιαν έκδοση ἐρμηνευτικὰ, αἰσθητικὰ καὶ ἱστορικὰ σχόλια, ποὺ δυστυχῶς λείπουν ὁλότελα ἀπὸ τὴν έκδοση τοῦ κ. Πολίτη. Τὰ σχόλια αὐτὰ θὰ τοποθετοῦσαν τὸν ἀναγνώστη στὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ γέννησε τὸ κάθε ποίημα, θὰ ἀξιολογοῦσαν αἰσθητικὰ τὸ κάθε ποίημα, θὰ τὸ τοποθετοῦσαν μὲσα στὴν ὅλη σολωμικὴ δημιουργία, ὥστε ἡ κατανόησή του νὰ εἶναι παράλληλη μὲ τὴ βαθύτερη κατανόηση τῆς ἰδιαίας προσωπικότητος τοῦ ποιητῆ.

Εἶναι βέβαιο πως ὁ κ. Πολίτης δὲ συνέλαβε καθαρὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ πρώτου τόμου τῆς έκδοσης, ποὺ ἐπιχείρησε. Τουλάχιστο ὁμως τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τόμου ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν θὰ πρέπη ὁ ἐκδότης νὰ καθορίσῃ ἐντελῶς τὸ χαρακτήρα, ἂν καὶ νομίζω πως κάποια ἀντίθεση ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρά νὰ ὑπάρχῃ τουλάχιστο ἀνάμεσα τοῦ τόμου ποὺ κυκλοφόρησε καὶ τῶν ἄλλων ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν.

* *

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι παρ' ὅλη τὴ σημαντικὴ βέβαια προσπάθεια τοῦ κ. Α. Πολίτη, ποὺ θὰ ὁλοκληρωθῆ ἰδίως μὲ τὸ δεύτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο τῆς έκδοσῆς του καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ παρά νὰ προσφέρῃ σημαντικὰ στὶς σολωμικὲς σπουδές, πάλι δὲ θὰ ἔχωμε λυμένο τὸ βασικὸ πρόβλημα τοῦ σο-

λωμικοῦ κειμένου. Γιατί τὰ πολὺπλοκα ἐκδοτικά ζητήματα δὲν τὰ παρουσιάζουν οὔτε τὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, οὔτε οἱ ἰταλικές ἐπιστολές του, οὔτε τὰ πεζὰ (ἂν ἐξαιρέσωμε τὴ «*Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος*», πού ἤδη ὁ κ. Πολίτης ἀντίκρουσε μὲ ἐπιτυχία τὰ ζητήματά της μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου της τοῦ 1944). Ὁ μελλοντικός ἐκδότης θὰ βρεθῆ μπροστὰ σὲ πραγματικά προβλήματα, ὅταν θὰ θελήσῃ νὰ ἀντικρύσῃ τὰ ζητήματα πού γεννᾶ ἡ ἔκδοση τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων μὲ τίς πολλές παραλλαγές τῶν διαφόρων στίχων τῶν ἀποσπασμάτων καὶ τὴν κατάταξή τους. Δυστυχῶς τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ στὴ θεωρία πού παλιότερα διατύπωσε καὶ στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἔκδοσης πού τελευταῖα δημοσίευσε τὸ παρέκαμψε ὁ κ. Λ. Πολίτης.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω καὶ τοῦτο: Στὴν περίπτωση πού ὁ κ. Πολίτης, μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀρχινισμένης τρίτομης ἐκδοτικῆς ἐργασίας του, θὰ ἔμενε στὴν ἀποψη τῆς «πανομοιότυπης» δημοσίευσης τῶν χειρογράφων τῶν ἑλληνικῶν τουλά-

χιστο ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ καὶ θὰ εἶχε τὸ κουράγιο νὰ προχωρήσῃ σὲ σχετικά δημοσιεύματα συνεχίζοντας μιὰν ἀρχινισμένη προσπάθεια, πάλι θὰ πρόσφερε σημαντικὴ ὑπηρεσία, γιατί θὰ ἔκανε προσιτὰ τὰ σολωμικά χειρόγραφα σὲ κάθε σολωμιστὴ καὶ εἰδικώτερα σ' ἐκεῖνον πού θὰ ἐπιχειροῦσε μελλοντικὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἑλληνικῶν σολωμικῶν ποιημάτων, μ' ὄλο πού κι' ὁ μελλοντικός αὐτὸς ἐκδότης θὰ εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ μελετήσῃ κι' ὁ ἴδιος τὰ χειρόγραφα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραλείψω νὰ σημειώσω ὡς δέχομαι κ' ἐγὼ μαζί μὲ τὸν κ. Γ. Σπαταλά (1) ὡς θὰ ἔπρεπε ὁ κ. Πολίτης στὴν πανομοιότυπη αὐτὴ δημοσίευση νὰ μᾶς ἔδινε τὴν ἴδια τὴν ὀρθογραφία τῶν χειρογράφων ἀποφεύγοντας κάθε ὀρθογραφικὸ συγχρονισμό. Κι' αὐτὸ γιὰ νὰ ἔχωμε στὴ διάθεσή μας ὅσο τὸ δυνατό πιστότερα τὰ σολωμικά χειρόγραφα.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

(1) Σολωμικά: «Εἰς τὸ θάνατο κυρίας Ἀγγλίδας» (Νέα Ἑστία 25 [1939], 466 σημ. 2).

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΚΘΕΣΗ



Γ. ΠΑΡΑΛΗΣ

ΣΚΟΠΕΛΟΣ